

— От бачиш, а ти починаєш при ньому шукати, нагадав йому, він засоромивсь, навіть почервонів.

— Невже почервонів?

Я не почував себе винним у тім, що примусив червоніти мого дорогого Костя, правдивіше, ця сторона питання мене зовсім не цікавила в даний мент. Я був глибоко переконаний у тім, і до сьогоднішнього дня не одмовляюсь од переконання, що цей Хо - Мін - Лун служив у мене в Воронізькому загоні інтернаціоналістів.

СЕРГІЙ ЖИГАЛКО
ЛИПОВИЙ ЦВІТ

ПОВІСТЬ

I

Крадькома виходить за село, падає в траву і, впевнившись, що ніхто за ним не стежить,— іде далі. Минувши десяток віковічних лип — зупиняється біля громом розбитої деревини, улазить в просторе дупло і аж тоді заспокоюється, коли знайшов під сіном свій револьвер. Згодом він заплющує очі. Тепер він може спокійно думати свою давню думку.

І це дуже ясно, і так воно й буде: він стане першим шевцем у селі, лататиме чоботи, а то й шитиме нові, з високими підборами, але ніколи не буде наймитом, як його старий батько.

Розкішно було б бути отаманом найлютішої, яка тільки є на світі, ватаги розбійників...”

Наймитів син уже схвильовано ворочається в дуплі й кашляє.

„Головне, отаманів револьвер не хибить, він, мов та блискавка,— шпаркий і смертельний, отаманів револьвер. Будь ласка,— розбійники волочать отаманові до ніг усіх

ворогів, які тільки є в селі, отаман стріляє їх, забирає маленьку Марту й утікає кудись разом з нею. Еге“... — На цьому напружена думка рветься, хлопець безпорадно дивиться в темряву дупла, навіть здригається,— йому здалось, наче хтось тихо підкравсь до липи й зупинився.

Таки справді підійшло, зупинилося й сказало:

— Петре, я тебе ждав, ти не приходиш прощатись.

Наймитів син, до краю розлючений, вилазить з дупла, хоче сперечатися, але, глянувши на зігнуту батькову по-стать, мовчки починає збирати з себе соломинки. Він ще не любить, коли його повчають.

— Скинеш картуз і поцілуєш ручку, Петре,— каже наймит.

— Ручку? — скрикує хлопець. — Кажете поцілувати?

— Еге, він же багатий, хазяйський син. І скинеш картуз.

— Як душно! — Петрові душно, він скидає картуз і ховає собі за пазуху. — Вам сьогодні було чимало роботи, тату?

— Я дуже стомився, сину. Так не забудь же поцілувати ручку!

Син мовчить.

Вони обидва ідуть в село...

Підійшли до високих, багатих воріт,— батько несподівано шарпає хлопця за руку, дивиться йому в лице, — може, часом забуде поцілувати ручку?

— Що?— о, Петро ніколи не забуде цього. Він чує, як його батько стогне, йому болять натруджені кістки, він ледве зміг вилізти на воза й узяв віжки. Петро стоїть біля воза, де лежать подушки, клунки, скриньки, липівка з салом. Старий наймит під липівку мостить сіно.

— Це сало?— питає Петро.

— Сало. Тут усе є, і сало.

Он як, на возі ціле багатство! Жменя знає, з чим виряджати свого сина в дорогу. Андрій один у нього, оцей хлопець, що зараз поїде до міста і буде там довго, не один раз

76 зацвітуть липи за селом й осиплються. Андрій буде тоді великий, а його батько постаріє зовсім.

Та Жменя й зараз старий, йому навіть з очей сиплються сльози. Він з Андрієм виходить з хати. Так, так, нехай Андрій не забуває свого старого батька й пише листи, як він там у місті і що, — господи, прости йому грішному, така далека й довга путь. За ними виходять гості.

Наймит вмощується зручніше, смикає віжки, та Петро уже встиг вчинити страшне діло: — витяг з - за пазухи картуз й одяг собі на голову. І яке йому діло, що наймит поблід, як смерть. Петро просто нічого не розуміє, він не може оце впізнати Андрія, свого однолітка, куди той їде і нащо одяг такі блискучі чоботи й сиву шапку — от воно що.

Андрій мовчки вилазить на воза, розчулений хлопчисько, кругом нього гості й маленька Марта, вони щось радять йому, аджеж він молодий і нічого не знає, перед ним велика путь, от він добре зробить, коли високо намостити собі сіна. Дрібниця, правда, але багато рук і метушня велика, — щасливої дороги!

Петро підходить ближче і бере Марту за лікоть. Що? — вона висмикує свою руку, вона й собі хоче вилізти на воза, під'їде туди за село, не далі. Лихо тільки в тому, що сама не може вилізти, який же високий віз.

Тоді Петро допоможе.

— Держись за мою голову! — каже він і бере Марту під руки. Та в цю мить біля них опиняється Андрій, одпихає Петра вбік, нарешті таки Петро нахаба.

Сміх. — Ну та й Андрій, він сказав, що Петро дуже малий, — ха - ха! — Усі регочуться, з великим жалем позираючи на Петра. Бо він дурний і замурзаний хлопець, а втім, як уже собі хоче, — наймитів син може тільки дивитись, що роблять люди, в крайньому разі чемно попрощатися з хазяйським сином. Будь ласка, — Андрієві наче який біс шепнув, він простяг свою руку до Петра, але той зручно плюнув на неї, чортова робота.

— Он як! — скрикнули гості.

— От воно що! — застогнав старий наймит, стрибнув з воза і зірвавши з Петра картуз, почав лупити сина пужалном.

Марта й Андрій помирають з реготу, — як же їм весело! — та Петро не кричить, зручно викручується з батькових рук, біжить за село до своєї липи і, намацавши в дуплі револьвер, думає люто, страшно, скроні йому болять од стиснутих щелепів.

„Отож розбійники заб'ють ще Жменю й Андрія, а сам отаман утече десь з Мартою просто за хмари, буде там умирати і ніхто про це не знатиме. Не знатиме й батько“.

Петрові раптом стало жаль себе, здалося йому, наче він уже вмирає, от ще хвилина і він протягне ноги. У дуплі, чим далі, ставало душно, треба було негайно висунути голову на свіже повітря, не більше, — що зараз робиться на шляху, йому байдуже. Прошу, нехай собі зупиняється підвода, Марта опиняється на землі і ще довго дивиться, куди поїхав Андрій. Хе, яка вона дурна, — Петро може навіть зовсім вилізти з дупла, закладає руки в кишені, тихо йде до Марти. Йому страшенно нудно, щось дуже клонить на сон, але заснути може тільки в дуплі.

— В дуплі? — скрикує маленька Марта. — Як то в дуплі? — вона цього не розуміє.

Еге, тільки в дуплі може заснути Петро. Хіба вона цього не знає?

Ні, вона не знає й дупла не бачила.

Тоді може глянути, зовсім близько.

Підходять до громом розбитої липи, Петро показує на купу кісток біля коріння й каже:

— Тут жив упир. Це його кістки, він умер.

— Упир? — лякається Марта. — Але це кістки якоїсь птиці!

— Багато знаєш, це упир, я його вбив.

Марті з лица зійшов переляк: упир мертвий, самі кістки. Он як, Петро убив упира?

— І ти його подужав?

Петро засміявся. Він може таких упирів вбивати щодня, коли хоче Марта знати. Принаймні, цього вбивав цілий день, а це дуже швидко. Упир був такий, як хата.

Марта замислюється. Її чорні очі примружуються, вона каже:

— Андрій дужчий, він посадив мене на воза.

— Я тебе підніму вище! — запалюється Петро, одчайдушна голова. Він хапає Марту на оберемок, підносить її в рівень з дуплом і рознімає руки. Марта опиняється в дуплі. Туди входить Петро. Яку хвилину мовчать. Петро важко дихає, Марта, виявляється, не така вже й легка дівчина, він стомився. А це револьвер, ним можна вбити кого хочеш, свиню, або ворону. Та хіба це тільки, Петро має тут дещо далеко цікавіше, хоч би оця червона стрічка.

— Бери, Марто, будеш вплітати в косу! Коли я вмиру — згадуватимеш, — промовив Петро й одвернувся.

Ні, Марті стрічки не треба, краще Петро нехай живе.

— Бери, це я так! — Петро пхає стрічку їй в руки, лягає горілиць і заплющує очі. Він же казав, що чомусь клонить на сон, він буде спати.

— Ах, так! — пригадує Марта. Тоді вона піде.

Петро:

— Ідеш? Ну йди.

Опинившись надворі, Марта регочеться, кидає в дупло щось маленьке й кругле, її дзвінкий голос все тихшає, нарешті затихає зовсім. Петро обома руками хапає маленький коржик, одкушує кришечку і несподівано захлинається сльозами...

Та хіба він може довго плакати? — власне, він і не плакав, то порошина впала в око, і воно зайшло сльозою. Правда, він почуває себе не досить добре, у дуплі стало

зовсім темно, надворі вечоріє, зашуміли, рипнувши гилляками, липи, а може то щось зовсім інше. Петро не знає. Він похапцем вилазить з дупла, біжить на другий край села до Терешка, сліпого на одне око шевця. Поволі смакуючи коржик, він питає, чи Терешко дома,— і Констанції немає? Дивно. Власне, він так спитав. Гриша може собі спокійно латати чоботи.

— Ти щось їси? — питає Гриша.

— Коржик.— Звичайний коржик і солодкий, як мед. Гриша ніколи не їв таких ласощів, він круглий сирота, вчиться в Терешка шити чоботи, щоб усе своє життя їсти з цього хліб. Тільки він ніколи не їв таких коржиків.

Петро ламає йому більшу половину, дивиться, як той жадібно їсть.

— Де ти узяв таке, Петре?

Еге, так Петро узяв і сказав! Його зацікавило нове шило.

— Добре шило. А коржик дала Марта, коли хочеш знати.

— Марта? — Гриша не йме віри, Петро напевно бреше.

— Нехай брешу. Вона ще була у мене в дуплі й дала коржик.

Гриші стало душно, особливо морока з цією латкою.

— Ти брешеш, Петре, то не Марта дала коржик!

В цю мить увійшла Констанція, — часом ніхто не бачив Терешка, її батька? Ах, як гарно зараз надворі, високе, тепле небо, і раптом Констанція регочеться, зупинившись біля Петра. Хіба йому не боліло, коли пужалном витягали його по спині, ха - ха!

— Мене ніхто не бив! А це дуже добре шило! — каже Петро, низько нахилившись над столиком з струментом.

— Я вже й не знаю, чому ти не плакав! — сміється Констанція, оця молода дівчина з великими темними очима. — Петре, невже тобі не боліло?

— Хто тобі набрехав? — червоніючи спитав Петро.

— Марта. Вона ж бачила! — і знову регочеться оця 79

80 молода дівчина з темними очима. — Та глянь же мені в вічі, Петре!

Він становиться до неї спиною. Нехай Гриша не слухає Констанції, а вірить, що Петро теж буде шити чоботи, завтра приїде його батько, купить шило й ремінь.

— Ще треба дратви, колодок, багато чого треба!— радить Гриша.

— Купить, нехай тільки приїде. Констанціє, не смикай мене за сорочку, вона у мене благодення.

Старий наймит приїхав аж на четвертий день. Був сумний, як ніч, часто курив тютюн, нарешті заговорив. Так то, і головне — людині не личить байдкувати, а коли ще вона молода — то це страшно. Далеко страшніше наймитувати, отож Петро мусить піти в шевці, поки не пізно.

— Куди поїхав Андрій?— спитав Петро.

— Сьогодні почнеш, разом будете з Гришею.

— Куди поїхав Андрій, тату?

— Не наше діло,— махнув рукою наймит.— А тобі не боліло, Петре? Я хотів помаленьку торкнутися, сама рука того... Ну й добре, що не боліло.

І вони йдуть до сліпого на ліве око шевця.

Терешко радий, з охотою, з Петра буде добрий майстер, це вже Терешко знає. Сьогодні Петро зазнайомиться з струментом, а завтра сукатиме дратву,— гей же, отака доля!

Та на другий день не довелося зсувати жодної нитки:— прийшов старий наймит, у Жмені різатимуть соломі, добре б було, аби Петро поганяв коні.

— Ти мені дай хлопця на один день!— каже наймит.

Будь ласка, Терешко дозволяє, і Петрові краще. Далеко веселіше поганяти коней, а під обід прийшла маленька Марта, стала збоку, хоче щось сказати. Уста їй ворухнуться, та Петро не чує її, махає рукою. Еге, так то вона й підійде, Марта боїться коней, особливо страшний жеребець, він

наче звір який, таких коней малюють на іконах,— Марта вже кричить:

— Дивись, бо вдарить!— Радить Петрові бути обережним, ось що вона каже.

Петро зневажливо посміхається. Він ще не таких бачив коней, це просто комаха, а не жеребець, і несподівано витягує звіра бато́гом. Той заревів, рвонувся, щось скрикнуло, січка́рня стала, з повітки вискочив переляканий Жменя, повиснувши на шиї гарячому коневі.

Це сталося в одну мить, як сон. Петро не помітив, коли саме втекла Марта. Його самого кликали з повітки, там трапилася жахлива річ, моторошне видовище. На солоні лежав Петрів закривавлений батько. Йому по самий лікоть одрізало праву руку. Він лежав білий, як смерть, підпливаючи кров'ю. Два других наймити лили на нього воду. Згодом поранений повів очима і гукнув Петра, але того вже не було. Він сховався в своєму дуплі, дрижав з тіла і жалібно скиглив...

Аж увечері Петро прийшов додому. Батько лежав на лаві, під ним була кривава калюжа, він просив пити. Терешко порався щось, перев'язав рану новою хусткою, та вона мало що помагала, кров сочилася, поранений стогнав, просив води, його палило всередині.

— Ти здорово зійшов кров'ю!— сказав Терешко.— Лежи й не ворущись.

— Я от пропав!— тихо шепотів наймит.

— Та не ворущись же, ти таки здорово зійшов кров'ю!

Скоро слабий знеможено заснув. Уранці йому покращало, міг звестись, навіть пішов до Жмені. Аджеж то його давній хазяїн, і не важно, що наймит пробув там недовго, йому болять рана. Він прийшов спокійний, блідий з лиця, з особливим блиском в очах, чого Петро ніколи не помічав. Нехай Петро вийме нову сорочку з скрині і йде до Терешка.

— Ти візьми оцей хрестик!— сказав наймит, скидаючи

82 з себе білий хрестик.— Це давній хрестик, з ним ніколи не пропадеш, коли носитимеш його на шиї.

— Я його ніколи не скину, тату!

— Не скидай, сину!

Увечері, коли Петро прийшов додому,— наймита більше не було. Він був холодний, як лід, висів під сволюком на шворці, з синім лицем і стиснутими вустами. Петро сів на лаві проти мертвого батька, поклав руки собі на коліна і замислився. Йому страшно і разом з тим дуже дивно. Аджеж ще вранці батько віддав йому свій хрестик, а тепер мертвий. От він висить і не ворухиться...

Так, це вже занадто й дуже дивно.

Усі знизують плечима, розводять руками,— нечувана річ, страшне видовище.— Жмениному наймитові день тому перерізало руку, а вже сьогодні він мертвий. Ясно, сам собі вкоротив віку, чужі руки не торкали покійника,— господи, прийми його душу!

Особливо дивується Жменя:— правда, наймит був роботящий, як віл, ще вчора приходив по мішок жита на одробіток. Ви чуєте!— на одробіток цілий мішок жита, наче він не каліка. Хе, так і сказав, що одробить, коли одужає, безрукий може одужати. І Жменя не такий вже й багатий, щоб розсипатися житом, будь ласка. Так, Жменя не такий вже й багатий, як дехто думає, ну, як думає хоч би Терешко. Він просто каже, що наймита вбив Жменя. Ха - ха, сміх один, і головне, оцей безокий швець думає, що йому повірить яка порядна людина. Просто нахабство. Люди хвилюються, як море...

Тимчасом наймит мертвий. Лежить на столі довгий, тонкий, смерть його витягла. У хаті, крім Констанції, Петра й Гриші — нікого. Не можуть же люди зайти в хату, коли там самовбивця. Люди можуть постояти на вулиці. Їх там повно,— дивний покійник, нечуваний випадок, незабутній день.

Констанція стомлено сіла на лаву. Згодом прийшов Те-

решко,— хай їм чорт, усім людям. З самого ранку він бігав шукати копачів до ями, забіг до Жмені, був і в попа, ну їх до сатани. Констанція не знає?— піп говорить, що самовбивць ховають за кладовищем, а Жменя не дав коня вивезти покійника. А втім, це не так і важливо, Терешко забив труну віком й узявся за підголів'я.

— Берись там!— показав Констанції на другий кінець труни.

— Ну бо, берись же, Констанціє!

Труну виносять з хати, кладуть на маленький візок. Констанція відсапується, усі на неї дивляться, їй ніяково, вона стомлена. Терешко знову їй пояснює, що труну вони повезуть самі, Петро й Гриша помагатимуть ззаду, нічого тут немає дивного. От у чужих країнах мерців просто спалюють на попіл, далеко зручніше, ніж оце морочитись з труною.

— Ну, рушаймо!

Люди перед ними розступаються, наче од чуми, хтось на труну хотів кинути квітку, але вона попала Констанції на голову, застрягнувши у волоссі. Це була дивна процесія, незабутній день. Покійника спустили в яму за кладовищем, насипали могилку, на ній залишився один Петро.

— Тільки виплач себе!— радить Терешко.— Я знав одного, він не плакав і йому сльози кинулися в голову. То був страшний божевільний, він кусав людей і вмер. Виплач себе, не жалій, кажу, сліз!

Петро сам. Хоче плакати, приникає лицем до свіжої землі, та сліз не було. Він пригадав того божевільного, і йому стало страшно, хотів уже бігти звідси, звівсь на ноги й скрикнув.

Перед ним стояла маленька Марта. Правда, підійшла дуже тихо, оце жмутик безсмертників, тут дуже гарно, вона приходитиме сюди гуляти.

— Я виполю тут бур'ян,— от що зробить Петро. Він ще щось надумав, але це покищо таємниця.

84 — І я. Ти не проженеш мене? Я на могилу кластиму свіжі квітки.

Петро дивиться Марті в лице і хоче вірити...

Та квіток Марта більше не приносила. На дереві вже давно не було листу, а сю ніч випав перший сніг. Він ліг на землю тонким шаром, подекуди почав танути, все ж таки сліди чобіт було досить добре видно на ньому. Слід великого чобота з підковою, що вів од Жмениного двору на край села, поплутався біля лип і вже широко, наче стрибками, повів на другий край села.

Цим слідом іде голова сільської ради, писар і Жменя. Вони тихо розмовляють, призираються до сліду, нарешті зупиняються біля Терешкової хати. Тут слід великого чобота був ще зовсім свіжий, скибка натоптаного снігу з підбора лежала просто на порозі,— сумніву більше не було, ніхто інший, як Терешко. Йому не треба дати й отямитись, зв'язати й зараз же вести куди слід, — принаймні так радить Жменя і перший увіходить до хати.

Мовчки трое їх кидається на Терешку, валять його з ніг. Жменя притискує йому уста ліктем і скидає чобота. Так і є, чобіт щільно уходить в слід, наче то його форма.

— Що ви робите, ви мовчите і я нічого не знаю!— пручається Терешко, гукає на Констанцію, щоб вона допомогла розв'язати йому руки, та Жменя зручним ударом одіпхнув її до стіни, нехай вона буде обережна, коли не хоче підпливти кров'ю. З Терешком вони не довго порались, просто виволокли з хати і повели до сільської ради.

Констанція ішла ззаду й ламала руки.

— Іди собі додому!— порадив Жменя. Він широко радить їй не турбуватися про батька, вона мусить бути спокійна, так само, як спокійно вчинив злочин оцей Терешко...

Еге, він дуже спокійно увійшов до Жмені в стайню і заколов жеребця. Тут же валялись закривавлені вила. Терешко сам признався у цьому злочині, коли йому дверима прищемили руку. Правда, спершу кричав, зомлів був, але його

одлили водою, знову прищемили уже обидві руки, і він, увесь мокрий, признався, нечуваний досі злочинець. Тоді його били без жалю, а ввечері повезли до міста. За ними бігли Констанція й Петро.

Ха - ха, Петро навіть уміє вимахувати кілком, гей — завзятий хлопчисько!..

— Констанція хоче щось сказати! — кричить Петро, ухопивши коня за поводи. Він дурний, треба було Жмені смикнути віжки, і він би лежав під копитами, розчавлений, як жаба, але коли він такий завзятий — нехай Констанція попрощається з батьком.

Терешко звів свою змучену голову й тихо сказав, щоб вони розібрали Петрову хату на паливо, видно зима буде люта, Терешко й сам скоро вернеться, аби тільки його не вбили десь на дорозі.

— Ждіть мене! — востаннє промовив, охопивши лице долонями...

Час ішов, а Терешко не вертався. Прийшла зима з хуртовинами, тривожна й люта, на стінах виступав сніг, руки коцюбли, Гриша довго не міг удержати шила, плакав, нарешті змушений був вилазити на піч до Петра й Констанції. Вона сказала, що більше немає ні тріски, завтра піч буде нетоплена, Констанція не знає вже, що й робити.

— Ми розберемо мою хату! — запропонував Петро.

Ну, ясно. Вони порубали у Петровій пустці усі ослони, стіл, Констанція здорово може витопити піч, дрова сухі, як порох — боже мій, що вони наробили! — сплескує Констанція долонями, — вони порубали образи, або вона тоді нічого не тямить!

— Глянь, Петре, це шматок ікони!

Правда, шматок ікони, надвоє розколотий бог, але це ще не значить, що він святий, принаймні він себе не врятував, коли його розколювали сокирою. Петро Констанції купить десять таких богів, вони тепер дешеві, як перець — ха - ха!

У хаті потеплішало, Петро з нудьги сукав Гриші дратву,

так вони дожили до різдвяних свят і трохи січня, тоді Констанція вирішила піти до Терешка. Аджеж він їй батько, хто знає, що з ним, вона спитала Жменю, але той вигнав її з двору. Він не хоче з нею й говорити, вона дочка страшного злочинця, її небезпечно пускати на подвір'я, чого доброго, вона може що вкрати.

— Я тільки питаю! — засмучено сказала Констанція.

— Іди, йди, бо нацькую собаками!

Констанція конче мусить знайти батька.

— Але це десь далеко, на край світа, ти замерзнеш у степу, надворі який мороз! — зауважив Петро. Небезпечну річ вигадала Констанція, він глянув на Гришу, що той скаже.

— Не йди, ти замерзнеш та умреш! — почав Гриша і враз заплавав. Хто знає що, все ж таки Констанція не може не піти, уперта дівчина. Вони добрі хлопці, полагождать їй великі чоботи, у них ніколи не замерзнеш, — що саме вони хочуть сказати?

Не тільки полагождать великі чоботи, а й вистелять їх всередині вовною, але зупинятися в степу не слід, — не забудь цього, Констанціє! Степ зимою немилосердний, це вже вони знають. Коли лице починає терпнути, наче його хто лоскоче — негайно треба набрати жменю снігу й потерти ним щоки. Правда, воно боляче, з очей посипляться сльози, як іскри, та лице буде врятоване.

— Не зупиняйся! — разом гукає Петро й Гриша, вирядивши Констанцію за село.

Вона йде, провалюється в снігу, їй важко, а вони стоять і гукають: не зупиняйся, — гей, щасливої дороги! Констанції уже не видно, у повітрі починають гойдатись сніжинки.

— Вона вернеться? — спитав Гриша, все ще вдивляючись у степ.

Петро:

— Ти хочеш сказати, що вона замерзне? Ні, я вже знаю.

Гриша:

— Еге. Ми їй сказали, що робити, коли змерзнеш.

О, вони обидва добре тямлять, як рятуватися од морозу! І не це тільки, може вони й більше що знають, може вони знають деякі таємниці, про що ніхто в селі ніколи не довідається.

Вони тепер самі в хаті, цілий день біля чобіт, а ввечері ідуть до Яреми.

То немолодий уже парубійко, вівчар, дивна людина, не була б йому в коліні куля, коли дехто хоче знати. Куля гостроноса, коліно болить і терпне на негоду, Гриша й Петро на власну віч бачили:— збоку на коліні синя, звичайна собі цяточка. Коли надушити її мізинцем — почувається зовсім близько під шкірою щось тверде. То і є та сама таємнича куля. Її можна виколупати шилом, Петро одразу викинув би її геть, але Ярема цілком серйозно сказав, що од шила може статися антонів огонь, а це справа небезпечна, а то й смерть.

— Нехай собі сидить в коліні, принаймні я знаю, хто нею вистрілив.

Туди до собаки! — виявляється, у Яреми були вороги, якісь невідомі люди. Ярема не така вже й проста людина, як здається, крім кулі в коліні він має ще чудову гармонію в скриньці. Іноді бере її й грає. Він каже, що грати часто не може, на це є особливі причини.

Живе Ярема у своїй хаті, один як палець. Значить, доля. Він вродливий, але ніяка дівчина не мала охоти поділити своє життя з Яремою, — ха - ха, він же вівчар, невже цього й досі не розуміє? Отож Ярема любить випити. Не те, що він пияка, навпаки, без огиди не може думати про горілку, та чарчину - другу, будь ласка, од цього не збожеволієш, бувають на все відповідні хвилини.

Петро й Гриша добре знали ці хвилини, вони приносили тоді пляшку самогону, — прошу, Яремо, можеш випити. І він пив, ставав говіркий і дуже цікавий, грав на гармоні, без павзи, усіх пісень, яких знав. Пісні були сумні, пере-

88 важно з тривожними басами, плакала одна жалібна флейта. Граючи, Ярема блід з лица і хилив голову.

— Це матроська пісня! — нарешті промовив, — ви не були під Перекопом? Ах, так, ви там не були, я бачив, як ішли вмирати матроси і тоді ж вигадали оцю пісню. Петре, обійди! Петро кругом знадвору обходить хату, сповіщає, що там нікого немає, — Ярема починає оповідати. Говорить довго, заплутано, може вигадує, або п'яний. Він був під Перекопом, це далеко звідси, там були буржуї й арапи, що лица їм чорні, як вугіль. Особливо було багато буржуїв, як сміття. Ярема теж колов їх, топляв у морі, коли хто з них виринав з води, — він поціляв кулею просто у голову.

— Ви не бачили, як топлялись буржуї? — Ах, так, ви тоді були малі. Гришо, обійди!

Гриша обходить хату, там, як і завжди, одна ніч, зорі, немилосердно тріщить мороз.

— Бив я й гетьманців, ви їх не бачили? То такі звіри, тільки з людськими виголеними головами. Вони ловили більшовиків і пальцями видушували їм очі. Оця куля їхня, ви тільки гляньте! — Ярема сотий раз показує своє коліно — Це їхня куля, але вони недотепні стрільці, влучили тільки в коліно. Ха - ха, хотів би я знати, куди ми влучали під Перекопом! — Ярема одразу змовкає, наче одкрив яку таємницю, нарешті хапає Петра за руку і тихо шепоче: — у нашому селі гетьманці нас трьох зловили, двох замучили, а я втік.

Петро з жахом одступив од нього.

— Его, а я втік! — майже скрикнув Ярема і похилився на край столу. Його почало нудити, він не був пияком і його здорово таки занудило. Щось почав недоладно вигукувати, комусь погрожував, кашляв, нарешті заявив, що він зовсім не п'яний. Як усі п'яні — він певний був, що цілком тверезий... Сьогодні також Петро й Гриша принесли пляшку. Ярема подержав її, похитав головою і викинув пляшку з хати.

Знову ж хата була заметена, по кутках більше не гойдалося павутиння, перебита ніжка в столі була нова, сам Ярема помітно причепурився, вимив шию милом, старанно вилатав свого піджака, чоботи вимастив оливою. Гармонія й дивні оповідання в минулому, він питає, чи правда, що Констанція пішла до міста?

— Не замерзне часом у степу? Я тільки так питаю. Не казала, коли прийде?

Петро й Гриша добре не пригадують, коли саме прийде, десь незабаром, принаймні їм так здається.

Ярема неспокійно дивиться у вікно,— боже, який мороз, збирається щось на хуртовину,— значить, Констанція прийде цими днями?

— Який мороз!

Справді, мороз немалий, такої зими мало хто й зазнав, хіба що старі люди. Але тоді не так мерзла птиця, як тепер, ворони просто падали на сніг не тріпнувши крилами, у повітках трусилася худоба, її довелося забрати в хату. Криниці вимерзали до дна, дерева тріщали, розколюючись надвоє.

Шлях до міста лежав зовсім небитий, жодного сліду, не було сміливця, що міг би вирушити далеко в степ. Село було одрізане од усього світу, а кругом голий степ, сніг і хуртовини.

Та всім на диво, серед степу, далеко од села, щодня можна було побачити людину. Зранку, ще як усе спало, людина виходила з села, зупинялася на могилі, не рушаючи звідти до самої ночі. Видно, цій людині було дуже холодно, вона танцювала, біла себе по плечах руками, цілий день тупцяючись на блискучій під сонцем могилі.

Це справді якийсь сміливець або божевільний. Морози з дня на день дужчали, сине повітря палило лице, боліли груди, а людина товкласть на могилі зранку й до пізньої ночі. Голова сільської ради послав туди десятника. Той пройшов сотню кроків і вернувся. Він краще змерзне дома—

90 такий клопіт з тією людиною, на неї змушені були махнути рукою.

Ну, ясно, сьогодні у степу витиме один вітер, зранку знялася хуртовина, світ закривсь снігом, усе живе позачинялося у чотирьох стінах, надворі виють собаки і гуде вітер.

А на могилі стояв чоловік. Він напружувався проти вітру, щоб не впасти. Біля нього уже намело велику кучугуру снігу, а вітер ревів, куди не глянь, один сніг, угорі, під ногами, спереду, довкола хуртовина і на могилі дивний сміливець. Увечері він наламав з сухої липи хмизу і запалив серед могили.

Так зробив цей чоловік. Сам не грівсь біля вогню, навпаки, далеко одійшов од нього, видно щось кричав, та вітер брав його слова, заносив їх кудись далеко, кидав додолу, присипаючи сухим снігом. Раптом чоловік побіг з могили, заховався у хуртовині, наче пропав зовсім.

Не буде ж Ярема стояти й дивитись, як у степу ворухитись почало щось темне, воно помітило вогонь, іде просто на нього, але згодом почало зупинятись, нарешті зовсім перестало рухатись.

Ярема уже не йшов, а біг. Нога з кулею терпла, а він біг, провалювався у заметах, хустка, що нею було обмотане йому лице, десь впала, він опиняється біля чорної купи, хапає її собі на плечі і несе до села. Дома, засвітивши лампу, він радісно скрикнув. Констанція навіть не змерзла, тільки стомилась і хотіла заснути в снігу, так клонило на сон, тільки в руках зашпори. Ясно, коли б не Ярема, могла б умерти.

— Руки потри снігом!— порадив Ярема.— Дай, поможу! вони такі маленькі оці пальчики й сині, він нахиляється до них ближче,— які це маленькі ручки.

— Лице, твоє лице, Яремо!— скрикнула Констанція, хапаючи руками сніг. Це саме робить Ярема, старанно тре собі лице снігом, але нічого не помагає. Ніс і щоки

йому зовсім побіліли, розпухли,— якже він був змерз, видно, він кудись ішов, чи що?

— Я хотів піти на заробітки!— йому стало погано, уже не міг устояти на ногах, його почало нудити, він ліг на лаву й застогнав.

Констанція поставила біля нього відро снігу, тихо вийшла з хати, надворі зупинилася глянути в шибку. Ярема держав лице в долонях, нахилив голову, видно, йому було страшенно боляче...

О, йому дуже боляче!— Лице розпухло, він обмотав його хусткою до самих очей, уночі не міг заснути з болю, особливо мучила нога, де сиділа куля. Йому порадили змазувати одморожені місця гусячим смальцем, він мазав, нікуди не виходив, нарешті не витримав і пішов до Констанції.

Петро й Гриша зареготалися. Ярема ступив на поріг такий чудний, замотаний хустками, наче дешева лялька,— ха - ха! Він може показати своє лице, Петро допоможе розв'язати хустки,— носа немає, він одпаде!— сплеснула долонями Констанція.

Ярема винувато посміхнувся й сів на лаву. Він засумував. Власне, нема нічого страшного, ніс покищо цілий і щоки, хоч ці місця гниють, порепалися, щілинами іноді сочиться кров. Але йому оце порадили деякі ліки, він буде здоровий

Хлопці питають, де це він так змерз.

Он як, хотів піти на заробітки!— та й нічого дивного, усі пам'ятають оті морози, то було щось страшне, якась нісенітниця між небом і землею, можна було зовсім умерти, це добре, що тільки ніс і щоки.

Ярема питає, як там Терешко.

— Кажеш, у тюрмі, Констанціє?

Еге, зараз у тюрмі, чекає на свій суд, шиє ув'язненим чоботи, заробляючи цим яку копійку. Він наче й на волі, все таки додому не пускають.

— То не він заколов жеребця, це вже я знаю!— раптом сказав Петро.

Ярема теж такої думки, Констанції нема чого журитись.

Та вона й не сумує, навпаки, весела,— ха - ха, цікаво, який буде Ярема без носа, його тепер ніхто не зважиться поцілувати,— це Констанція так сказала, вона жартує.

Ярема знову засумував. Його морозить, треба йти додому, йому дуже боляче. Правда, весною одужає, будь певна, Констанціє, ніс буде цілий,— весна, з сонцем найкращі ліки, а зараз така зима, Яремі дуже сумно, інколи йому здається, що ніколи не прийде весна і ніщо не зміниться...

А вона прийшла, і все змінилося. Сніг розтав, у небі попливли нові згуки, земля парувала торішнім гноєм і, як завжди буває в глухих селах — разом з весною прийшла пошесть. Діти хворіли й умирали.

Зслаб Гриша. Він кашляв, уже не сила було лагодити чоботи, помітно спадав з лиця, уночі щось вигукував, його мучила гарячка. Констанція порадила Петрові кинути роботу, пошесть може перейти через чужі чоботи, і він ляже, як Гриша. Якось вони проживуть, починається весна, скоро приїде Терешко, аби тільки не вмер Гриша.

Петро сховав струмент, йому нема чого робити, така нудьга, він може піти до своєї порожньої хати, або до липи, де лежить його револьвер. З дупла треба викинути сніг, намостити свіжого сина, те й се, він конче мусить це зробити.

На вулиці зустрічає Марту. Вона несе великі чоботи, їй лице розчервонілося, кидає на землю чоботи й сміється. От цілу зиму не бачила Петра, він багато виріс, на козирок йому в'ється волосся, дивиться з - під лоба, наче старий.

— Це чоботи, ти полатай їх, Петре, вони батькові.

— Я вже не латаю!— Марта чоботи може нести назад, он то як.

— У тебе вже вуса й борода!— дивується Марта, зовсім забуваючи про чоботи.

Петро мацає себе за підборіддя, там тільки легенький

пушок, нічого особливого, Марті так здалося. Їй чоботи треба на завтра?

— Давай, тільки не йди в хату, Гриша спить і дуже хворий.

Але Марта буде тихенько, гляне тільки на Гришу і все.

Петро виносить струмент з хати, лагодить чоботи і посміхається. Нарешті, не витримує, дивиться у дзеркало. Так, Марта багато перебільшила, замість бороди й вусів—один пушок, ріденький, жовтий,—хе, він любовно гладить його долонею...

Закінчивши з чобітьми, він ув'язав їх у хустку, вимив собі шию милом, іде до Марти. Там була велика зміна, великий собака був прив'язаний біля самої хати, звір, а не собака, ладен був розірвати хлопця на шматки. Петро мусів свистати, бити кілочком по воротах, дивно, що не виходить Марта, вона наче оглухла.

Замість неї вийшов її батько, сердитий чоловік, він гроші за роботу віддасть Констанції, Петра собака може просто з'їсти, краще йти додому.

Петро вже не знає, що й робити. Головне, він старанно вимив шию і чоботи приніс не на шворці, а в хустці. Міг би цього й не робити, йому стало досадно, не рушав з місця й думав...

— І він не вмер?—несподівано спитала Марта.— Я кажу про Гришу!—вона тулить собі до грудей щось у хусточці, їй соромно.

О, Гриша не вмере, нехай тільки приїде Терешко. Чому так вирячилась на Петра Марта, він каже про Терешка!

Марта не вирячалась, а тільки їй дивно, що Петро й досі не дуже то тямучий хлопець. Невже він не знає, що Терешко не приїде зовсім, завтра його судитимуть і він ніколи не вернеться.

— Він зовсім невинний!—тихо сказав Петро.

Еге, Марта теж так думає, їй Терешко колись купив медяник, але він ніколи більше не вернеться. У Марти вдома 93

94 зараз гості й Жменя, п'ють горілку, вже всі п'яні, завтра поїдуть судити Терешка. Собаку прив'язали біля хати, щоб ніхто чужий не приходив, Марта чула, як Жменя казав, що Терешкові доведеться зогнити в тюрмі, аби тільки усі свідки брехали в один голос. Ха, їй смішно, такі вони п'яні.

— Ти скидаєш картуз, Петре, а зараз холодно!

Петрові не холодно, а млосно, йому ніколи, він поспішає додому.

— Ти білий, як крейда, Петре!

— Я червоний!— каже він і біжить од Марти.

— Господи, та вернись же!— гукає Марта, виймає з хусточки два пиріжки, один Петрові, а цей, більший — Гриші. Вона закриває лице долонями й плаче...

Дома Петро почав свистати, Констанція нехай ув'яже йому трохи хліба й цибулину, він піде до своєї хати, може вернеться коли,— не знає. А це пиріжки Гриші, Петро свої уже з'їв, їх було п'ять. Ага, коли що,— Гриша нехай ходить в його нових чоботях.

— Ти йдеш наче надовго, чи що?— дивується Констанція.

— Я уже сказав. Егеж, наче й усе!— він похилив голову.

На вулиці Петро зупинився, щось подумав, але, махнувши рукою — пішов далі. Підійшов до своєї порожньої хати, зазирнув у кожне вікно, виполов билини біля дверей, сів чекати, поки зайде сонце. Тоді вийшов з села. Був дуже розчулений, глянувши на громом розбиту липу з дуплом, та туди не підходив, а все йшов і йшов, і не знав, чи вернеться коли додому.

II

Нарешті таки у глухе сільце прийшла радість і невимовне щастя, коли не більше. Голова сільської ради спробував випустити своїх корів за село. Вони почали пастися, скубли траву, до самої ночі не вертаючись додому. Під ногами їм

був харч, добра, соковита паша. Вона якось швидко виросла, наче вийшла з води, людям тепер нема чого непокоїтись про худобу.

Але головині корови заскакували й на озимину, грузили її ногами, це щось та значить, треба було подумати про чередника. Завтра неділя, зійдеться громада,— так робилося щороку, незмінно й здавна.

Справді, прийшла весна і всім весело. Кому яке діло, що вона непокоїтись, оця Констанція, гарна дівчина з великими темними очима? Може він лежить у своєму дуплі. Петро такий дивак, він сирота, з нього вийде не аби яке ледащо, коли не шибеник, видно це було ще змалечку.

Та в дуплі його не було. Констанція пішла до Марти.

— Він прийде!— упевнено сказала Марта. Прийде й Жменя і свідки,— хіба Констанція не чула? То маленька Марта знає багато більше, ніж Констанція.

— Я не знаю, що ти говориш, Марто!

— Вони поїхали судити твого батька, коли хочеш знати— принаймні, Жменя богом присягався, що Терешко зогніє в тюрмі, він не дарма узяв з собою двадцять свідків, аби тільки вони брехали, як один. А Петро прийде, це вже Марта знає.

Констанції стало недобре. Вона, мов п'яна, іде до Яреми, нехай він дарує, вона така стомлена, сяде трохи спочити.

О, будь ласка!— Ярема змітає рушником лаву, лице йому червоніє,— то на лаві порох, змете його, щоб Констанція не забруднила своє вбрання. Ну, от, він хотів посміхнутися.

— Який же ти став, Яремо!— похитала головою Констанція.

Ярема заметушився. Став який? То порошина в оці!— витирає забрудненим рушничком очі, тре їх, вони червоніють, Яремі вже з очей сиплються сльози.

— У хаті стільки пороху!— сказав, повернувшись до Констанції спиною.

— Але який же ти став, Яремо!

Еге, ніс йому зовсім одвалився, щоки назавжди порепались і посиніли, на нього страшно було глянути. З вродливого парубка стала потвора, він гугнявив, не міг другому дивитися в очі, у хаті ще така курява, хто не знає — може подумати, що Ярема плаче.

Констанції теж не мале лихо, десь дівся Петро, а Жменя поїхав судити батька. Ярема не чув?

Ні, але коли Петро зник — значить незабаром Терешко буде дома.

— От побачиш!— Ярема повеселішав, такий радий, що все закінчилось добре, він би оце з охотою одвідав Гришу. — можна, Констанціє? Він так і знав, що вона йому не відмовить...

Гриша сидів на полу, на нього світило сонце, од чого лице йому стало прозоре, наче лялька з воску. Посміхнувшись Яремі — він лягає. Йому сидити важко. Гриша уже регочеться, значить Яремин ніс пропав, наче його з'їли миші, — ха - ха!

Ярема й собі сміється. Гриша дуже помиляється: не миші, а собаки, от нехай скаже Констанція. Гриша милий хлопчина, Ярема знав, що він одужає, Гриші тільки буває сумно самому в хаті. Добре б було, аби Ярема частіше приходив і грав на гармонії.

— Ти граєш?— дивується Констанція.

Граєш! Гриша й Ярема змовно регочуться. Він грає непогано, гармонія з подвійним рядом клявішів, Констанція колись сама почує, — ти почуєш! — каже Ярема, пересідаючи до неї. — Це якесь дивне веретено! — бере її руки разом з веретеном. Він ще такого веретена не бачив. Йому приємно держати руку Констанції, вона маленька, оця ручка, Яремі багато не треба, тільки подержить.

— Але ти її тиснеш і вона болить! — каже Констанція й пересідає на друге місце.

І це дуже серйозно. Гриші легше, коли Ярема в хаті, нехай завтра прийде з гармонією.

— Значить, прийдеш?

— Я вже казав. Веретено справді дивне!— знову Ярема хапає Констанцію за руку, вона пручається,— який він дужий, він її задавить.

— Пусти — безносий! Ти ж безносий!

Ярема одразу пускає руку. Він обов'язково прийде завтра, взагалі тепер приходитиме щодня, поки Гриша одужає. Всього кращого!

Констанція іде за ним у сінці. Але Ярема дурний, з ним у темних сінцях твориться щось неладне, або він збожеволів:— хапає обома руками Констанцію за голову, тисне її до себе і цілує в перенісся. Вона впирається руками йому в груди,— хай йому біс,— він не забуде прийти з гармонією?

— Тільки вранці, чуєш?— гукає, коли він був уже на вулиці.

Ярема хитає головою...

Уранці не прийшов, бо до нього самого прийшли люди, цілий гурт їх, повна хата. Слава тобі господи, надворі душно, весна вповні, небо чисте й високе. У Яреми на сонячному вікні гріються червоненькі із білими крапками жучки. Звуться вони корівками. Жучки розбилися на пари, оці розумні божі створіння, Яремі неодмінно треба брати з них приклад. Він же один, як палець.

— Пора й тобі шукати пари!— кажуть люди. Адже Ярема встиг позбутись носа, скоро позбудеться й розуму і ніхто його не догляне. Женитись треба, Яремо, хе - хе!

— За мене ніхто не піде!— простодушно сказав Ярема, вивувато посміхаючись.

— О, божевільна Секлета з охотою, ха - ха!— задоволено зареготався один багатий мужик з свого дотепу. О, за Ярему Секлета піде, хоч і на край світу, хе - хе.

Ярема й собі посміхається, думаючи одну думку. Люди прийшли найняти його чередником. За літо він матиме

98 сто пудів жита, нові чоботи і липівку сала. Ціле багатство, але згоду свою скаже увечері, це буде остаточна відповідь. Тимчасом має щось подумати, нехай люди як собі вже хочуть. Вони пристають на це й розходяться. Ярема дивиться в дзеркало, трохи вагається, тоді бере гармонію і йде до Констанції...

Правда, запізно, уже минули обіди, але нічого. Гриші сьогодні стало далеко краще, на щоках йому виступила краска, уже не стогнав, з чого Констанція дуже раділа й одягла нове вбрання.

— Заграй же, Яремо! Що?

І не думає, навіть не розв'язав гармонію, так у хустці й поклав її на лаву. Сьогодні він чудний, чогось часто пив воду, прокашлювавсь, нарешті сказав, щоб Констанція вийшла з ним на одну хвилину в сінці. Сівши на діжку, він мовчки дивиться собі на руки, наче йому важко вимовити слово. Раптом він прошепотів:

— Ти підеш за мене, Констанціє?— от що сказав безносий парубійко! Нехай мовчить вона, йому легше, коли вона мовчатиме. І він говорить, говорить:— їй буде добре, жалуватиме її, робитиме, як віл, буде хліб, буде й до хліба у їхній хаті. Головне, працюватиме, як добра коняка, завтра вижене худобу на пашу, і він не злодій, це вона знає.— Тільки скажи, чи підеш за мене?— Він уже витер долонею своє спітніле чоло.

— Як це?— не розуміє Констанція. Вона краще піде в хату, їй чомусь страшно, от Ярема хапає її за руку, намагається не гугнявити, але вона його не чує.

— Скажи, чи підеш за мене?

— Ні!— Вона про це не хоче й думати!

Тоді йому нічого не лишається, як вийти на вулицю, скинути картуз, нехай увесь світ бачить, що він без носа. Минає свою хату, іде далі,— о, як же йому душно! Картуза вже не надівав собі на голову.

Еге, власне, йому картуз цілком зайвий, більше того,

увечері, вертаючись додому, він згубив його зовсім, або десь навмисне кинув серед вулиці. Не пам'ятав, як саме зайшов до хати, ніколи ще так мертво не спав, нічого не чув, хоч і грюкали в двері, люди голосно розмовляли, самі запалили лямпу і вилили кухоль води на Ярему.

— Будь ти проклятий, але ти п'яний, як квач, Яремо!

Він був до краю п'яний, його нудило, очі йому лізли рогом, коли хто хоче знати — напивсь за свої мідні, нічого не вкрав і не бешкетує. Вдячний за воду, без неї міг би протягти ноги, — що йому кажуть ці люди? Але він ніякої череди й знати не хоче.

— То ми прийдемо завтра, ти такий п'яний!

— Я не п'яний, сатана вас нехай візьме! — його дуже занудило, він почав стогнати, нарешті заплакав.

Ніхто з ним і не думав сперечатися, або умовляти. Справді, даремна праця радити безносу потвору, старого парубка, біс його знає, що він подумав. Нехай пухне з голоду, ніхто йому й шкоринки не викине, от що зроблять люди. Диво просто, рішуче відмовляється пасти череду, такий злидар. Цікаво, що він буде робити. Може піде красти? Але на це є суд і право, будь ласка, один був трапився такий, сліпий на ліве око Терешко, і от гнистиме, де слід гнисти таким людям. Завтра приїде Жменя, усі почують, що над Терешком можна сміливо поставити хрест. А чередника знайдуть, це таке зілля, погані печериці. Все таки цікаво, що скаже Жменя, аби тільки не дуже барився...

Вранці він приїхав і його двадцять свідків.

Хай йому біс, з Жменею не можна було й словом перемовитися, він тільки хитає головою на привітання, нічого не знає і знати не хоче, — чого саме од нього хочуть оці люди?

— А, питаєте про Терешка? Ну, да. Ви питаєте про того волоцюгу? — Жменя наче збожеволів, меле якусь нісенітницю, його перестали розпитувати. Люди кинулися до свідків. З ними було те саме, тільки двадцятий сказав,

100 що тепер суд зовсім не те, що раніше, нікого з судів не довелося підмогоричити, і головне, вони одразу розібрали, що свідки брешуть. А Терешко прийде. Більше нічого не знає оцей двадцятий свідок.

І він прийшов, дивний чолов'яга, страшний злочинець.

З села бачили, як з-за могили вийшли дві постаті, поволі йдуть, наче гуляють. Кожному за плечима була торба. Це ж Терешко й Петро!— хтось скрикнув з гурту. Так, це були вони. Пройшли немалу дорогу, переспівали усіх пісень і зовсім не почувають втоми.

Їх перестрівають, тиснуть їм руки, призираються до Терешка, він трохи змінився:— скроні йому посріблились, щоки позападали, він увесь наче посірів, тільки єдине його око блищало давнім заповзятим огнем,— ну, та й Терешко! Дурниця, яких сім місяців у тюрмі, він там навчився багато чого гарного, тепер і не тюрма, а будинок примусової праці. Ви гадаєте, тюрма тепер як і раніше?— То ви глибоко помиляєтеся, або, вірніше, зовсім нічого не тямите.

Терешко говорить за всіх, його слухають і нічого не розуміють. Головне, це якась дивна історія з Петром. На суд він прийшов просто з дороги і заявив, що жеребця заколов він сам, Терешко тут ні до чого, Петро тільки обув його чоботи.

Он як, обув Терешкові чоботи!

— Нащо ти це зробив?— спитали судді.

— Віддячив за батька.

Судді здивовано презирнулися. Малого хлопця ніякий закон не судить.

— Але чого ти плачеш?— спитав головний суддя.

— Мені соромно дивитися йому в лице!— показав Петро на Терешка. У залі по тому ще довго стояла мовчанка...

Ясно, хтось навчив Петра таке сказати, а втім він спритний хлопчина, звів рахунки з Жменею за свого нещасли-

вого батька, з нього слід брати приклад й іншим дітям, як ви вже собі хочете...

Отаке диво, незрозумілі люди, оцей Петро й Терешко. Дома виймають гостинці, наче прийшли десь з заробітків, оця хустка — Констанції, цукерки й новий картуз — Гриші, нехай тільки одужує, щось дуже він легкий став, як павутина. Але що саме хотів сказати Терешко?

— Ага, ти чула, Констанціє, що зробив Ярема? Він більше не хоче пасти череди.

Констанція уважно дивиться в вікно. Вона нічого не чула про якогось там Ярему, — це не її звичка допитуватися, що роблять такі люди, як той Ярема.

Терешко спитав обережніше:

— Він приходив сюди? — Констанція починає старанно витирати спітнілі шибки, раптом повертається й каже:

— Він мене сватав!

— Що ж ти йому?

— Відмовила.

— І нерозумно зробила. Ти знаєш, що з цього може вийти? А ти вже й не маленька.

— Та він не той уже, тату! — крізь сльози промовила дівчина. — Оце він забув свою гармонію.

То Терешко зараз і віднесе її. Все одно до Яреми є справа...

Ідучи вулицею, Терешко помічає деяку зміну в селі. Правда, зміна не дуже то й помітна, але торік біля сільської ради не було пари кущиків калини і молоденького явора. Будинок ради побілено і прибито новий напис червоною фарбою. Біля Гершкової крамнички укопаний стовп, щоб приїжджі селяни прив'язували коней. Григорій, що на милиці, почав будувати нову хату, будівлю на дві кімнати й кухню, наче він мав несходимі ліси, чим опалював би таке велике приміщення. Особливо вразила Терешка Яремина хата: — уся похилилася на один бік, шибки були позатуляні старими свитами, — ціла руїна, 101

102 сумне видовище. Сам Ярема лежав у сінцях сонний. Терешко ледве збудив його, він був п'яний. Мізерний, засоромлений, Ярема звівся на лікоть і похилив голову.

— Я вже не знаю, що ти будеш їсти:— вигукнув Терешко,— ти не пасеш череди і п'єш.

— А що?— наче здивувався Ярема.— Питиму, поки є за що, дуже добре, що приніс гармонію. Ти мені дай на пляшку і забирай її собі.

— Але ти здурів, Яремо!— Терешко з охотою дасть гроші на похмілля, нехай це буде востаннє, гармонію не слід продавати. Так роблять у місті халамидники. Знову ж у сінцях вогко, треба йти в хату.— Ну що ти собі думаєш?— спитав Терешко.

Ярема й думати не хоче. Він безносий, він ще й не те зробить, проп'є гармонію, спалить хату, тоді вмере. О, він смерті не боїться, дуже легко, раз і як не було Яреми — ха - ха! — Він дико зареготався, не глянувши Терешкові в лице. Згодом дістав з-під печі щось замотане в хустку, обережно поклав на стіл,— це й є та сама бомба, швидка смерть.

— Ну, далі?— тихо спитав Терешко.

— А те, що ти хочеш узяти бомбу, я бачу?— наче прокинувшись промовив Ярема. Йому стало негарно, почав зідхати, приклав собі до лоба долоню і вже знеможений повалився на лаву. Терешко з бомбою пішов додому...

Констанція одтепер намагалася якось уникнути балачок з ним. Він ніби мав їй щось сказати, та не було слушного моменту. Нарешті вона не витримала й різко кинула:

— Я не могла, бо він безносий!

Терешко не сподівався цього, він просто розгубився.

— Правда, тільки я не знаю, що з ним робити!

Еге, нелегко, не так то вже просто з Яремою. Крім того Терешкові доводиться думати про Петра, Гришу, Констанцію і про самого себе, нарешті. Серйозна справа, незрозуміле явище:— ніхто йому не приносив роботи, наче

всі ходили босі або мали нові чоботи. Терешко занепокоївся. Гроші, що приніс з міста, давно були проїдені, Гриша одужав, Констанція обносила, знову ж Петро і він сам,— на очах була сила витрат, а в кишені ні копійки. Він пішов на хутір до старого шевця Куща. Той напевно досі вмер з голоду, взагалі до нього мало хто зазирає на хутір, поганий майстер. Крім латання він більше не міг дати ради чоботям. Та на велике диво старий Куш був по голову завалений роботою, чимало рваних чобіт, він не встигав їх лагодити.

— Не знаю, чи впораюсь коли з латками!— сказав він.

Інакше думає Терешко. Йому от приносять шити виключно нові чоботи і що б ви думали?— він мусить одмовляти. Це тяжка робота, краще лагодити старі і взагалі тепер новий фасон чобіт, Терешко не може вгодити те й се. Хотів би він мати хоч половину Кушової роботи, отаких латок.

Куш подумав. Волохаті брови йому зійшлися до купи й посунулись на перенісся. Не піднімаючи очей, він поклав руку Терешкові на коліно й глухо промовив:

— Отак вони починають нас їсти. Мій син був у більшовиках і вони його вбили. Тепер їдять нас.

— Сина вбили більшовики?— скрикнув Терешко.

— Ні, вони!— раптом, наче схаменувшись, Куш почав говорити про роботу, добре б було, аби Терешко потай од людей брав половину його чобіт, приносив уже вилатані, але боже борони, щоб хто про це довідався.— Тоді вони й мене з'їдять!— закінчив старий швець, виряджаючи Терешка з хати. Коли той був далеко, Куш гукнув:— приходь уночі і не я з тобою говорив оце, гей!

У Терешка тепер пішли веселі дні, він лагодить чоботи, Констанція співає на грядках, Петро їй помагає копати, Гриша цілими днями сидить на призьбі проти сонця і помітно почав вбиватись у силу. Серед ночі уже не скрикує й не говорить, розмовляти може удень скільки завгодно 103

104 з Мартою, прошу, навіть підніме її з землі, а це щось воно вже та значить. Правда, трохи ще задихається, але ж піднімає не трісочку, а маленьку Марту. Власне, вона уже й не маленька дівчина, не регочеться часто без діла, щодня питає, чи скоро він одужає і чомусь уникає Петра.

Хе, Гриша давно одужав, це так сидить, гуляє, скоро шитиме чоботи. Він бадьориться, бліде лице йому запливає краскою.

— Що ж ти шитимеш?— дивується Марта, вона не знає.

— Чоботи!— впевняє Гриша, невже вона не розуміє? Коли так,— нехай сама піде в хату й побачить.

Марта дивиться, їй плечі непорозуміло знизуються:— Терешко справді таки лагодить чоботи, кругом нього сила роботи, він сам ледве встигає, аби швидше одужав Гриша, вправний помічник.

А Марта щось думала.— Що саме?— спитав Гриша.

Маленька Марта була повірила, що то правду кажуть, ніби Жменя не хоче, щоб Терешкові люди носили роботу. Хто не послухає — тому Жменя ніколи не позичить хліба. Принаймні так говорив її батько.

— То брешуть, Марто!— каже Гриша, стомлено сідаючи на призьбі. Марта й собі хоче примоститись біля нього, та в цей момент з - за хати вийшов Петро. Руки йому були в землі, увесь дуже брудний і спітнілий, картуз йому з'їхав на потилицю,— мав вигляд завзятого хлопчиська,— куди ти, Марто?— гукає він, та Марта уже на вулиці й не озирается.

— Може ти її лаяв, Гришо, вона плаче, здається?

— Ні, я хотів її поцілувати!

— А вона?

Павза.

Гриша думає.

— Вона уткла, ти сам бачиш.

— Хотів би я бути тобою,— сказав Петро.— А втім, вона дуже маленька, щоб ти знав, Гришо!

Гриша починає сперечатись.

— Не маленька, положим, вона тільки поспішає, їй дома стільки тієї роботи, більше, ніж нашій Констанції...

Та кому немає роботи!— хіба Терешкові. Куш більше не давав роботи, сам її не мав, скоро жнива, люди ходять босоніж, шевці можуть спокійно вилежуватись проти сонця, чекаючи на осінь. Їх жнива не обходять. Але Терешко не лежатиме, у нього теж будуть жнива, ціла десятина доброго жита, нехай тільки щасливо наллється й вистигне. Він починає ходити до своєї ниви, милується нею, порівнює її з сусідніми, і йому здається, його далеко краща.

Цей день так само. Оглянувши ниву, Терешко ліг під липами. Вони вже викидали кашку, пахнуть, день - два і шлях забіліє, як молоко. Тоді цвіт осиплеться, того року липи знову зацвітуть і так без кінця. Терешко став дивитися в небо. Воно завжди недосяжне, можна багато чого передумати, устроївши погляд у небо, а то й заснути...

Над вечір почали насуватись хмари. Деся далеко, наче з - під землі, ударив грім. Дихнув вітер, хмари темніше насунули на небо, воно стало чорне, аж вороне, мигнула блискавка і лапата крапля упала Терешкові на щок.

Поки він прибіг додому і ступив у хату — був весь мокрий, а надворі уже лютувала гроза, по шибках затарабанив град, з лускотом і рипом намагаючись вибити скло. Констанція перехристилась і погасила лампу. Петро викинув з хати ложки, щоб одвести градову хмару.

Та не він один, — усе село повикидало свої ложки, а град немилосердно лупив по землі, кожна грудочка льоду була завбільшки з голубине яйце, надворі творилось щось дике й страшне, якась нісенітниця. Ніч була зовсім чорна, блискавка синьо розколювала її надвое, град сік дерева і раптом стих, перейшовши у тихий дощ. Нарешті і він перестав шуміти, тільки далеко деся воркотів тривожний грім.

106 Ранок по цьому прийшов напрочуд тихий і прозорий. Сонце зійшло повне, у небі грала веселка, а за селом вештались люди, ціле село їх, і плакали.

Вийшов і Терешко до своєї ниви. З неї нічого не лишилося, крім збитої соломи. Все лежало трупом, зрідка валялись грудочки льоду. Град пройшов смугою, наче навмисне вибивши маленькі нивки, зовсім не зачепивши великих нив, де зараз буйно хвилювалося жито,— біс його знає, якесь безглуздя.

Терешко подивився на липи. За ніч вони вкрились цвітом, пахли медом, цвіли спокійно й тихо, наче горіли білим огнем.

Вертаючись додому, Терешко зустрів Ярему. Був п'яний, як дим, ледве тримавсь на ногах, довелось його вести під руки.

— Тільки мовчи, на нас дивляться люди!— сказав Терешко.

— Плювать, то куркулі, бідні плачуть на нивах!— Ярема плюється, пручається, п'яна, нещаслива людина. Він питає, хто забрав його бомбу.

Терешко:

— Узав я. Та будь же розумний, Яремо, на нас дивляться усі люди!

Той уже почав вимагати, щоб йому негайно була бомба, вона йому зараз потрібна, поки не пізно. Він оце продав Жмені свою гармонію й пропив, а тепер хоче убити Жменю, гей, не держи мене за комір, Терешко!

Уночі Терешко не міг заснути. Ворочався, сідав і знову лягав, нарешті тихо промовив:

— Ти спиш, Констанціє?

Вона одразу перестала дихати.

— Чуєш, Констанціє?— Терешко застогнав і сів на постіль. Тоді став дивитись у вікно.

Кругом усе мовчало. І село, і вся земля, спали й липи за селом і пахли медом...

Еге, це розкішні липи, особливо тепер, як зацвіли. У неділю туди іде гуляти молодь. Там легко дихати, синій холодок, клонить на сон, можна ніколи не прокидатись.

Дихати пахощами з лип здорово, липовий цвіт — річ цілюща, може тому Гриша й почав швидко набирати сили. Щодня іде з Петром до лип, лягає під найяскрішою деревиною, дрімає. Іноді вони беруть рядно. Тоді Гриша спить до самого вечора, Петро тільки прогонить йому з лица мух.

Але сьогодні Гриша не спить. Його таки й сон не бере, на лиці йому грають рум'янці, він одужав, будь ласка, може навіть побороти Петра, трохи поламати ребра, коли той не вірить.

Петро заявляє, що Гриші ще далеко його подужати, — так, так, Петро не такий уже маленький, щоб жартувати. Краще нехай Гриша спить.

Хе! — Гриша зневажливо сміється, йому жаль Петрових ребер, — гей! — вони починають боротись. Змагання тягнеться не довго, Гриша одразу падає і стогне. Лихо в тому, що нога сама посковзнулася, але це ще не робить Петра дужчим.

— Тобі не болить? — спитав Петро.

Гриша замріяно дивиться в небо. Він оце пригадав одну річ, хтось казав, що в Марти поставлено нові ворота. Петро не бачив?

Той зводиться на лікоть, але мовчить.

Гриша давно бачив Марту, особливо його цікавлять нові ворота. Кажуть, дивні якісь ворота, аби оце піти глянути, — що на це скаже Петро.

Тому байдуже; коли Гриша так хоче — може піти з ним разом...

Зупиняються біля Мартиних воріт, вони нічого дивного не являють, звичайні собі ворота, — напевно тільки дуже міцні, Гриша попробує кілочком. Стукає сильно, у дворі лютує, як не перерветься, собака, Петро несподівано кладе

108 два пальці в рот і пронизливо свистить, як льокомотив, лице йому наливається кров'ю,— ну його до сатани, на-
решті таки вийшла Марта, скрикнувши:—ах, це вони, а
вона думала — якісь розбійники!

— Ти вже ходиш, Гришо? Я й не знала.

Питає!— він бігає, вона не зловить його, більше того, не
випередить його ні на крок, о!— він біжить, за ним Петро й
Марта, вибігають за село до кладовища і зупиняються.
Гриша, правда, одсапується, але нічого, принаймні, він не
лежить.

Інше діло Петро. Наче й не біг зовсім, такий високий
хлопчисько. Сумно дивиться на Гришу,— тому треба сісти,
пожаліти себе, нема чого червоніти, Петро говорить діло,
аджеж він на цілу голову вищий од Марти й Гриші,
на руках йому тверді м'язи, і він зовсім нічого не боїться.
Схоче — зараз піде на кладовище. Вечір, правда, а йому
не страшно, будь ласка, візьме й піде.

— Як то,— блідне Гриша,— підеш на кладовище?

Дуже просто. Там ростуть вишні, можна їх нарвати цілий
картуз. Може Гриша пішов би додому, а Петро з Мартою
принесуть йому вишень?— його справа, нехай подумає.

Гриша дивиться на Марту, нарешті зважується на страшну
річ,— він піде з ними.

— Подумай, там могилки, щоб ти знав!— попередив
Петро, але Гриша таки йде.

Та куди, власне, веде Петро? Минають кладовище, ідуть
у степ, тут недалеко, Петро давно був на батьковій могилці,
гляне, чи не завалилась. Тоді нарвуть вишень. Ще рано, у
небі одна зірка і половинка місяця,— подумай Гришо,
може вернешся? А це крикнула сова, на кладовищі їх
багато. Не бійсь, Гришо, мертві не встають — це тільки
голосить сова,— ух!

Згодом Гриша й Марта беруть Петра за руки. Вони дри-
жать з переляку. Гриша раптом ногами впирається в землю,
убий його, а він не рушить з місця і не випустить Петрової

руки. Він же ясно бачить і Марта теж. Вони бачать на могилці Петрового батька темну постать і чи людина ще, не знати, — невже Петро осліп?

— Я тобі казав, ти сидів би, Гришо, досі дома! — прошепотів. Петро. Уже силоміць тягне Марту й Гришу за руки, добігає з ними могилки й регочеться. Ха - ха, хіба страшно цього Яреми, він же спокійно сидить собі на могилці, безносий парубок. Був простоволосий, взагалі тепер так ходить. Він здивований, чого вони сюди прийшли, його маленькі? — А, вони гуляють! То він разом з ними піде назад, уже пізній вечір.

На хвилинку Ярема біжить на кладовище, приносить жмут липового цвіту, нюхає його, чи пахне. Сміх один, Марта не може втриматись, який смішний місяць, сама половинка, ха - ха - ха! Ярема зосереджено нюхає цвіт і мовчки подає Петрові. Коли розходились — тихо шепнув:

— Це їй.

— Констанції?

— Не кричи. А завтра прийдіть до мене вранці.

О, не забудуть, прощай, Яремо!

Петро цвіт віддав Констанції. Вона поставила його у глечик з водою, дивується, як то може так запаморочливо пахнути рослина

Еге, липа пахне гостро, це вже Ярема знає, не нарвав би стільки цього цвіту!

Он як!

— Але цвіт не дуже то й гарний, осиплеться й насмітить у хаті, — сказала Констанція. — Ах, як буде тоді погано! — висмикнула з глечика цвіт і викинула в кочерги. Вона спалить його завтра вночі, аби тільки не забути. І вона не забула.

Не забули Петро й Гриша піти на другий день до Яреми. Він уже в картузі і не п'яний. Розсудливо дивиться собі на руки, коротко спитавши:

— Узяла?

110 — Еге. Ми хочемо, щоб ти заграв, Яремо!

Він грати зараз не може, гармонію продав, але викупить її назад, коли розживеться на гроші.

— Значить цвіт узяла Констанція? Ми можемо піти до лип, тепер гарно, людей немає, бо в церкві. А гармонію викуплю, тільки будуть гроші.—Зовсім розсудлива людина, оцей Ярема, чого доброго—пиячити більше не буде. Він хоче вдруге спитати про цвіт, йому весело сьогодні,—як же йому весело!

— Вам весело, хлопці? Гляньте, які липи!

Розкішні липи, їх посаджено десь у сивих віках по обидва боки шляху, дуже багато, може сто, а то й тисяча, ніхто не лічив,— цілий гай, якби зібрати в одно місце.

Ярема лягає під деревом, накриває лице картузом,— ой, як йому сьогодні весело!— питає з - під картуза, що Констанція зробила з цвітом. Кажете, поставила у глечик з водою? Ярема вже починає молоти дурницю:— запевняє, що Гриші виросте довгий хвіст,—ой, як же йому весело, цьому безносому! Нехай тільки заробить грошей — неодмінно викупить гармонію.

— Значить, поставила у глечик з водою?

— А тоді викинула в кочерги, коли почула, що цвіт був твій.

Яку хвилину Ярема лежить як мертвий, тоді скидається на ноги,— чортова робота, тут лежати неvigідно, стільки мурашок, вони дуже кусючі, оці комахи. Ярема довго струшує щось з одежі, руки йому починають слабнути, він уже безсило дивиться на хлопців, і верхня губа йому смикається.

Він наче дурний, або мала дитина.

— Та глянь же!— кричать йому хлопці, показуючи впо-довж шляху до могили,— нехай тільки гляне!

Ярема забуває про мурашок й собі уважно дивиться вдаль.

А воно шумить, збиває куряву, наближається сюди, як птиця, блищить на сонці, оте диво.